

ความดับทุกข์ในปฏิจจสมุปบาท EXTINCTION OF SUFFERING IN PATICCASAMUPPĀDA

¹พระครูสุวรรณวิจิตร Phrakrusuwanvujit

บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
Graduate School, Mahachulalongkornrajavidyalaya University

จุฬารัตน์ วิชานาติ Jurarat Vichanati

มหาวิทยาลัยราชภัฏพระนคร Phranakhon Rajabhat University

¹Corresponding author email: suwanvujit@gmail.com

Received: December 15, 2020; **Revised:** December 29, 2020; **Accepted:** December 29, 2020

บทคัดย่อ

ความดับทุกข์ในปฏิจจสมุปบาทเป็นหลักธรรมที่ทำให้บุคคลเป็นผู้ที่มีความเชื่อในเหตุและผล เชื่อกรรมและผลของกรรม ซึ่งความเชื่อเหล่านี้จะเป็นเหตุปัจจัยสนับสนุนให้พัฒนาปัญญา ไปสู่การบรรลุธรรม ผลและพระนิพพาน ปฏิจจสมุปบาทมีความเกี่ยวข้องกับขั้น 5 อริยสัจ 4 ไตรลักษณ์ และอริยมรรคมีองค์ 8 หลายนัย กล่าวคือ ปฏิจจสมุปบาท ขั้น 5 และอริยสัจ 4 ถือว่า เป็นธรรมอย่างเดียวกัน โดยหมวดธรรมเหล่านี้มุ่งอธิบายถึงเรื่องของชีวิตในสังสารวัฏฏ์ และการออกจากสังสารวัฏฏ์ จะแตกต่างกันบ้างในรูปแบบการอธิบาย กล่าวคือ ปฏิจจสมุปบาทอธิบายถึง สิ่งมีชีวิตและไม่มีชีวิต (รูปและนาม) โดยมุ่งเน้นการอธิบายเหตุปัจจัยที่อาศัยกันและกันและผลธรรมจึงเกิดขึ้น หมายถึง สัตว์บุคคล ตัวตน เรา เขา จึงเกิดขึ้น

คำสำคัญ : ทุกข์, ความดับทุกข์, ปฏิจจสมุปบาท

Abstract

Removing the cause of suffering in Patikkasamuppāda is the precepts. It makes the person to believe in cause and result, the cause of Karma and the result of Karma. These factors are to develop the wisdom through the path of effect and nirvana. Patikkasamuppāda has been associated with the Five Aggregates, the Four Noble Truths, the Three Characteristics and the Noble Eightfold Path. These precepts are to explain the Wheel of Rebirth and get out of it but Patikkasamuppāda explains of life and non-life (body and mind). By

focusing on the factors that relies on each other and it happens fairly represents the animal, person, I and you. They will occur them.

Keyword: suffering, extinction of suffering, Patīccasamuppāda

บทนำ

ปฏิจจสมุปบาทเป็นหมวดธรรมที่สำคัญในพระพุทธศาสนา โดยปกติปฏิจจสมุปบาทจะถูกนำมาอธิบายความเป็นเหตุเป็นผลของความเกิดขึ้น และความแตกสลายไปของสิ่งมีชีวิตและไม่มีชีวิต โดยมีกรอบและหลักการที่ว่า เมื่อสิ่งนี้มี สิ่งนี้จึงมี เมื่อสิ่งนี้ดับ สิ่งนี้จึงดับ หมายความว่า สิ่งมีชีวิตและไม่มีชีวิตมีความเกิดขึ้น หรือมีความเสื่อมแตกสลายไปล้วนมีเหตุปัจจัยเป็นมูลเหตุ โดยที่ปัจจัยทั้งหลายต่างล้วนอาศัยซึ่งกันและกัน เกี่ยวเนื่องสัมพันธ์ซึ่งกันและกัน ไม่อิสระออกจากกัน และปัจจัยทั้งหลายล้วนมีความเกิดขึ้น (พระสังฆมณฑล 2528: 10) ดำรงอยู่ชั่วขณะ แล้วก็เสื่อมไป สลายไป ไม่มีตัวตนแท้จริง ปัจจัยทั้งหลายเหล่านี้ไม่มีผู้ใดสร้าง หรือกระทำให้เกิดขึ้น มีขึ้น หลักการเหล่านี้จึงถูกนำมาอธิบายกระบวนการการเกิดทุกขในสังสารวัฏฏ์ ซึ่งเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า ปฏิจจสมุปบาทสายเกิด หรือ ปฏิจจสมุปบาทสมุทยวาร และปฏิจจสมุปบาทถูกนำมาอธิบายกระบวนการดับทุกขในสังสารวัฏฏ์ หรือที่เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า เรียกว่า ปฏิจจสมุปบาทนิโรธวารหรือ ปฏิจจสมุปบาทปฏิโลม (พระไตรปิฎกภาษาไทย เล่มที่ 4 ข้อที่ 9 หน้า 14) กล่าวคือ

ปฏิจจสมุปบาทสายเกิด หรือปฏิจจสมุปบาทสมุทยวาร จะอธิบายถึงเหตุและผลของกรรมที่เวไนยสัตว์ได้กระทำความกรรมไว้ในอดีตบ้าง ในปัจจุบันบ้าง หรือกำลังจะเกิดขึ้นในอนาคตบ้าง เพราะเวไนยสัตว์ไม่รู้ในสภาวะธรรมตามความเป็นจริง มีอวิชชา ความหลงเป็นมูลครอบงำชีวิตอยู่ เป็นเหตุให้เวไนยสัตว์ดำเนินชีวิตไปพร้อมกับความหลง มีการพอกพูนกิเลสให้หนาขึ้น มีการทำความดีความชั่วที่เกิดขึ้นทางกาย ทางวาจา และทางใจบ้าง และที่สุดกรรมดีกรรมชั่วเหล่านี้เป็นปัจจัยให้สรรพสัตว์เวียนวนอยู่ในสังสารวัฏฏ์ มี 31 ภูมิเป็นที่อาศัย ในขณะที่สรรพสัตว์เวียนวนอยู่ในสังสารวัฏฏ์อยู่นั้น นัยของปฏิจจสมุปบาทนั้น (พระไตรปิฎกภาษาไทย เล่มที่ 12 ข้อที่ 402 หน้า 434-436) เหตุปัจจัยทั้งหลายก็จะมีสืบทอดกันเป็นสายอย่างต่อเนื่อง จากอดีตภพบ้าง ปัจจุบันภพบ้าง และกำลังจะเกิดขึ้นในอนาคตภพบ้าง โดยมีการแสวงหาภพ ความเกิดอย่างไม่มีที่สิ้นสุด ปฏิจจสมุปบาทจะอธิบายชีวิตที่กำลังวนเวียนในสังสารวัฏฏ์ด้วยหมวดธรรมหลากหลายนัย อาทิ ขันธ์ 5 ธาตุ 6 อายตนะ 12 ธาตุ 18 หรือความเป็นเพียงแต่สภาวะธรรมที่ประกอบด้วยรูป จิต และเจตสิก (พระไตรปิฎกภาษาไทย เล่มที่ 10 ข้อที่ 155 หน้า 99) เป็นต้น

ปฏิจจสมุปบาทนิโรธวาร หรือปฏิจจสมุปบาทปฏิโลม หรือเรียกให้เข้าใจได้ง่าย ๆ อีกอย่างหนึ่ง คือ ความดับทุกขปฏิจจสมุปบาท ปฏิจจสมุปบาทจะอธิบายความเป็นไปของชีวิตที่

กำลังดำเนินไปตามความเห็นที่ถูกต้องตามหลักธรรมในพระพุทธศาสนา (พระไตรปิฎก ภาษาไทย เล่มที่ 19 ข้อที่ 55 หน้าที่ 45) มีการสำรวมระวังทางกาย ทางวาจา และใจ โดยมีศีล กำกับชีวิตบ้าง มีสมาธิประคับประคองจิตมิให้หวั่นไหวไปกับกามคุณอารมณ์ทั้งหลายบ้าง และมีปัญญาพิจารณาสภาวะธรรมโดยแยบคายบ้าง เมื่อการสำรวมระวังเกิดขึ้นบ่อย ๆ เป็นเหตุปัจจัย ให้อกุศลธรรมทั้งหลายค่อย ๆ ดับลงไป ค่อย ๆ จางหายไป ค่อย ๆ ออกไปจากชีวิต ยกตัวอย่าง เช่น เมื่อรักษาศีลไม่ฆ่าสัตว์อยู่เป็นปกตินิสัย ความโกรธ ความโหดร้าย ความดูหมิ่นในชีวิตผู้อื่น ความมองไม่เห็นคุณค่าในชีวิตของผู้อื่นย่อมค่อย ๆ จางหายไป ความรัก ความเมตตา ความโอบ อ้อมอารี และความเห็นคุณค่าในชีวิตของผู้อื่นย่อมปรากฏเกิดขึ้น เข้ามาแทนที่อกุศลธรรมทั้งหลาย เมื่อเหตุปัจจัยฝ่ายอกุศลธรรมที่เป็นเหตุให้เกิดความทุกข์ค่อย ๆ ดับลงอย่างต่อเนื่อง ในทางตรงกันข้ามสิ่งที่เข้ามาแทนที่ เข้ามาทดแทนเต็มเต็มอกุศลธรรม ก็คือ เหตุปัจจัยฝ่ายกุศล ธรรม ซึ่งเป็นเหตุให้ปัญญาเจริญรุ่งเรือง เป็นเหตุปัจจัยให้ชีวิตสภาวะธรรม เข้าใจสรรพสิ่งในโลก ตามความเป็นจริง ดับทุกข์จะมากน้อยเพียงใดขึ้นอยู่กับระดับการสำรวมระวังในไตรสิกขา และ คุณธรรมของแต่ละบุคคล ความดับทุกข์ในปฏิจกสมุปบาทในระดับสูงสุดในพระพุทธศาสนา ก็ คือ พระนิพพาน เป็นความดับทุกข์ทั้งปวง เป็นความดับทุกข์ในसारวัฏฏ์ (พระไตรปิฎก ภาษาไทย เล่มที่ 19 ข้อที่ 91-102 หน้าที่ 58-61)

จะเห็นได้ว่า ปฏิจกสมุปบาททั้งสองฝ่ายนั้นมีความสำคัญต่อชีวิตมนุษย์ เพราะ ปฏิจกสมุปบาทจะอธิบายเหตุปัจจัยในการดำเนินชีวิตของสรรพสัตว์ ทั้งในด้านที่เป็นความทุกข์ และในด้านที่เป็นความสุข สำหรับปฏิจกสมุปบาทฝ่ายดับ หรือเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า ความดับ ทุกข์ในปฏิจกสมุปบาทนั้น เป็นเรื่องที่ใกล้ตัวเรามากที่สุด เป็นเรื่องของการดำเนินไปของชีวิตที่ กำลังเป็นไปอยู่ในขณะที่เรากำลังคิด กำลังพูด หรือกำลังกระทำการงานใด ๆ อยู่ในปัจจุบันนี้ ล้วนดำเนินไปตามเหตุปัจจัย หากการกระทำนั้นเกื้อกูลไปด้วยความตระหนักรู้ประกอบไปด้วย กุศลธรรม อาทิ ความมีสติอยู่เสมอๆ ความสำรวมในศีล ความมีจิตตั้งมั่น ความมีเมตตา ความ พิจารณาธรรมโดยแยบคาย เป็นต้น การกระทำ การพูด การคิดที่เคยกระทำมาในอดีต หรือ ปัจจุบันที่กำลังกระทำกรรมอยู่ และเป็นเหตุให้เกิดความทุกข์ มีการฆ่าสัตว์ เป็นต้น ค่อย ๆ ชะ ล้าง ค่อย ๆ ดับไป ความเจริญของกุศลธรรม อาทิ ความมีสติ ความมีเมตตา ความไม่โลภ ความ ไม่หลงย่อมปรากฏเกิดขึ้นและเข้ามาแทนที่อกุศลธรรม เป็นเหตุปัจจัยให้มนุษย์ชาติพัฒนาตัวเอง ไปตามลำดับ อกุศลดับไปมากเพียงใด ปัญญาก็จะเจริญรุ่งเรืองเข้ามาแทนที่ตามลำดับ และ ท้ายที่สุดปัญญานั้นเป็นอริยะ ที่เรียก มรรคญาณ เป็นปัญญาที่ดับเหตุปัจจัย คือ อวิชชาได้ เด็ดขาด อวิชชาและปัจจัยทั้งหลายมีสังขาร วิญญาณ เป็นต้น จะไม่เกิดขึ้นมาอีก และผลที่ได้รับ จากความดับแห่งปัจจัยทั้งหลาย ก็คือ พระนิพพาน

ดังนั้น หากเราทำความเข้าใจความดับทุกข์ในปฏิจจสมุปบาทอย่างลึกซึ้งทั้งในภาคปริยัติ และการนำหลักการไปใช้ในชีวิตประจำวัน โดยน้อมหลักธรรมในปฏิจจสมุปบาทเข้ามาในตน ด้วยการโยนิโสมนสิการ ทั้งในระดับตระหนักรู้ กระบวนการคิด การพูด และการกระทำ ความเป็นผู้รู้ในเหตุและผลของความทุกข์ และความสุขของชีวิต จะเป็นเหตุปัจจัยให้มนุษย์สำรวจระงับการกระทำทางกาย วาจา ใจ น้อมธรรมตนเองเข้ามาในตน น้อมตนเข้าไปศึกษาในไตรสิกขาอย่างยิ่งยวด เป็นเหตุปัจจัยให้มนุษย์มีความเป็นกลางในสรรพสิ่งทั้งหลาย คือ ไม่ยินดี ไม่ยินร้าย ไม่ยึดมั่นในสิ่งอันเป็นที่รักจนล้นพ้น จนเกิดความโศกเศร้า พิโรธ รำพัน เมื่อสูญเสียสิ่งอันเป็นที่รักไป แต่อดภาพชีวิตที่กำลังดำเนินไปอยู่ในปัจจุบันนี้ เป็นผู้ที่ยอมรับความจริง อยู่กับความเป็นจริง ไม่หลงมัวเมาชีวิต เข้าใจชีวิต ตามเหตุปัจจัยที่กำลังเป็นไปอยู่ มนุษย์ย่อมมีความสงบสุข ครอบครัวยุชฌิม สังคมก็ย่อมสงบสุขตามได้ด้วย เหตุผลดังที่กล่าวมานี้ เป็นเหตุปัจจัยให้ผู้เขียนมีความสนใจต่อการศึกษาความดับทุกข์ในปฏิจจสมุปบาท

แนวคิดเรื่องทุกข์กับความดับทุกข์พระพุทธศาสนาเถรวาท

การเข้าใจเรื่องทุกข์กับความดับทุกข์นั้นถือเป็นเรื่องหลักในพระพุทธศาสนาเถรวาท โดยมีข้อพิจารณาดังต่อไปนี้

1. ทุกข์ โดยความหมายของทุกข์และประเภท ดังนี้

1.1 ความหมายของทุกข์ ทุกข์คือสภาพที่ทนอยู่ได้ยาก สภาพทนอยู่ไม่ได้ เพราะถูกบีบคั้นด้วยความเกิดขึ้น และดับสลาย เนื่องจากต้องเป็นไปตามเหตุปัจจัยที่ไม่ขึ้นต่อตัวมันเอง โดยสภาพที่ทนได้ยาก ความรู้สึกไม่สบายได้แก่ทุกขเวทนาคู่กับโทมนัส (เวทนา 5) ทุกขอริยสัจ หมายถึงความไม่สบายกายคือทุกข์กาย (โทมนัสคือไม่สบายใจ) แต่ถ้ามา ตามลำพัง (ในเวทนา 3) ทุกข์หมายถึงความไม่สบายกายไม่สบายใจ คือทั้งทุกข์กายและทุกข์ใจ

คำว่า ทุกขอริยสัจ คือ สิ่งที่ทนได้ยากนี้ ก่อให้เกิดความเร่าร้อน คงอยู่ในสภาพเดิม ไม่ได้เกิดมาจากเหตุปัจจัย โดยความทุกข์นั้น ความจริงเป็นผลมาจากธรรมชาติบ้าง สังคมบ้าง แต่ที่สำคัญมาจากจิตที่ถือมั่นในคน สัตว์สิ่งของว่าเป็นของเรา และเป็นตัวตนของเราอันเป็นเหตุแห่งของความทุกข์ สังสารวัฏฏยาวนานความทุกข์มีขอบข่ายกว้างขวางมาก ทุกขอริยสัจ ในพุทธศาสนากล่าวถึงสภาวะเกิดทุกข์และการดับทุกข์ ทุกข์เกิดขึ้นหลายประเภท เมื่อสรุปทุกข์มีประเภทเดียวคือความยึดมั่นในขันธ 5 ธัมมจักกัปปวัตตนสูตร (พระไตรปิฎกภาษาไทย เล่มที่ 19 ข้อที่ 1081-1090 หน้าที่ 367-376) ว่าโดยย่ออุปาทานขันธ 5 เป็นตัวทุกข์ แม้พุทธทาสภิกขุได้พูดเรื่องทุกข์เพราะมีความยึดมั่นอยู่เสมอ (พุทธทาสภิกขุ, 2535: 89)

1.2 ประเภทของความทุกข์ ทุกข์นั้นสามารถแบ่งเป็นประเภทได้ดังนี้

ก. ทุกข์แบ่งเป็น 2 ประเภท ได้แก่

1) ทุกข์ทางกาย (กายิกทุกข์) หมายถึงทุกข์ที่เกิดขึ้นในส่วนต่างๆของร่างกายมนุษย์ เช่น

เจ็บขา เจ็บมือ ปวดหัว ปวดเข่า ฯลฯ

2) ทุกข์ใจ (เจตสิกทุกข์) หมายถึงความทุกข์ที่เกิดขึ้นในจิตใจของมนุษย์ เช่น เรื่องทุกข์ทางใจมีได้หลายอย่าง เช่น โสก ปริเทว ทุกข์โหม่นส อูปายาสะ ซึ่ง ความประจวบกับสิ่งที่ไม่เป็นที่รัก ความพลัดพรากจากสิ่งที่ตนรัก ปราศจากสิ่งใดไม่ได้สิ่งนั้น และความยึดมั่น ถือมั่น ซึ่งก็เป็นทุกข์ทางใจ

ข. ทุกข์ 2 อีกอย่างหนึ่ง

1) ทุกข์ที่ปรากฏในไตรลักษณ์ เห็นความไม่เที่ยง (เป็นอนิจจัง) ทุกข์ซึ่งเป็นทุกข์) อนัตตา (ไม่มีตัวตน) เหล่านี้ก็เป็นทุกข์ของสังขาร

2) ทุกข์ใจ ทุกข์ที่ปรากฏในอริยสัจเกิดขึ้นตามธรรมชาติ เกิดขึ้นตั้งอยู่ดับไป ในสรรพสัตว์ทั้งหลาย

ทุกข์ทั้ง 2 ประเภท คือ ทุกข์ในไตรลักษณ์ หมายถึงทุกข์ของสังขาร คือสิ่งปรุงแต่งทั้งหลายที่มีจิตครองและไม่มีจิตครอง ทั้งวัตถุสิ่งของมนุษย์ รวมทั้งสัตว์ต่าง ๆ มองในความหมายที่แคบเข้ามาคือทุกข์ของชั้น 5 สิ่งที่มีชีวิตจิตใจทั่วไป เพราะการยึดมั่นของมนุษย์เท่านั้น

ค. ทุกข์ 3 ประเภทคือ

1) ทุกข์ที่เกิดจากเหตุภายใน เช่น ธาตุทั้ง 4 พิการ ท้องอืด ท้องเฟ้อ พิการมากน้อยต่างกันแล้วแต่เหตุปัจจัย (สมเด็จพระสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, 2511: 13)

2) ทุกข์ที่เกิดจากเหตุภายนอก เช่น จากคน จากสัตว์ร้าย จากสิ่งทั้งหลายมากระทบทางทวารทั้ง 6 คู่ทั้งภายนอกภายใน

3) ทุกข์จากเทพให้โทษ เช่นดวงดาวให้โทษ หรือปีศาจร้ายให้โทษเกิดอาเพศต่างๆให้โทษเป็นต้น การเชื่อแบบนี้เป็นการแบ่งตามความเชื่อของผู้นับถือ ลัทธิ สางขะปรากฏอยู่ในหนังสือพจนานุกรมพุทธศาสนาของคณะสงฆ์จีนนิกายแห่งประเทศไทยคือแลในหนังสือดังกล่าวยังแบ่งออกเป็นความทุกข์ ออกเป็น 3 คือ

1) ทุกข์ขุขตา ความเป็นทุกข์เพราะทุกข์กาย

2) สังขารทุกข์ตา ความเป็นทุกข์เพราะสังขาร

3) วิปริณามทุกข์ตา ความเป็นทุกข์เพราะความแปรปรวน (พุทธทาสภิกขุ, 2535: 90)

ค. ทุกข์ 4 ประเภท คือ

1) ขาติทุกข์

2) ขราทุกข์

3) พยาธิทุกข์

4) มรณทุกซ์ (พุทธทาสภิกขุ, 2535: 48)

ทั้ง 4 ประการนี้เป็นทุกซ์วิภูฏสงสารของธรรมชาติที่เกิดขึ้นตั้งอยู่และดับไป วนเวียนอยู่อย่างนี้เรื่อยไปไม่รู้จบ

ง. ทุกซ์ 8 ประเภท ดังนี้

- 1) ความเกิดเป็นทุกซ์
- 2) ความแก่ เป็นทุกซ์
- 3) ความเจ็บไข้เป็นทุกซ์
- 4) ความตายเป็นทุกซ์
- 5) ความพลัดพรากจากสิ่งที่รักเป็นทุกซ์
- 6) ความประจวบกับสิ่งที่ไม่รักเป็นทุกซ์
- 7) การไม่ได้สิ่งที่ต้องการเป็นทุกซ์
- 8) โดยรวมชั้น 5 เป็นทุกซ์

จ. ทุกซ์ 10 ประเภท คือ

- 1) สภาวทุกซ์ หรือทุกซ์ประจำสังขารคือ ชาติ ชรา มรณะ

ผู้วิจัย อธิบายว่า ชาติแปลว่าความเกิด เป็นทุกซ์ เพราะทารกอยู่ในครรภ์มารดานานถึง 9 เดือนมารดามีทุกซ์ต้องหอบท้องนานมากกว่าถึงกำหนดเวลาคลอด เป็นอุปสรรคในการดำเนินชีวิตต้องอดทนต่อการ ลูกนั่ง ยืน เดิน นอนเป็นการแบกภาระหนัก ตอนทารกคลอดหรือออกจากครรภ์มารดาเป็นไปด้วยความลำบากและอันตรายอยู่ข้างจะรอดทั้งมารดาทั้งทารกหรือไม่ เป็นสิ่งที่มีแต่ความทุกข์ฉนั้น ชาติแปลว่าความเกิดเป็นทุกซ์

ชราแปลว่าความแก่ พิจารณาว่ามีความแก่ทุกขณะจิตเพราะเป็นธรรมชาติ มีความแก่ไปตามกาลเวลาผ่านไปไม่มีวันหวนกลับ เป็นเด็ก เป็นหนุ่ม เป็นสาวนำเข้าสู่วัยชราในที่สุดเป็นผู้เฒ่า โรคภัยเบียดเบียน สู่ความตาย เกิดใหม่ก็เป็นทารกใหม่เป็นวิภูฏจักร การหมดอายุขัยเหมือนดวงเทียนสว่างไส้มอดเทียนก็ดับ หรือตายก่อนหมดอายุขัย หรือตายเมื่อยังเด็ก หรือคลอดมาแล้วตายไปตามวิถีธรรมวิถีกกรรมนำไปทั้งดีและชั่วตอนใกล้ตายก็ทรมานมากบางคนแสนสาหัส เป็นต้นเป็นทุกซ์

2) ปภินณทุกซ์ หรือทุกซ์จรเข้ามา คือโสกะ ปริเทวะ ทุกข โทมนัสสะ อุปายาสะ เกิดจากสิ่งที่ตนรัก (ปิยารมณ์) เกิดจากตนรัก หรือไม่รัก(อัปปิยารมณ์) จึงทำให้เกิดทุกซ์

3) นิพัทธทุกซ์คือทุกซ์เป็นเนืองนิตย์หรือทุกซ์เป็นเจ้าเรือนได้แก่หนาว ร้อน หิว กระหาย ปวดอุจจาระ ปัสสาวะ เป็นทุกซ์ที่เกิดเป็นเนืองนิตย์ ไม่สามารถหลีกเลี่ยงได้เลยเป็นกิจวัตรประจำวัน

4) พยาธิทุกข์คือทุกข์เวหนามีประเภทต่างๆ ตามสมุฏฐานคืออวัยวะต่างๆ เช่นเจ็บตา เจ็บหู จมูก แขน ขา เจ็บมือ เป็นโรคต่างๆมีมาในพระสูตรคิริमानันทสูตร (สมเด็จพระสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, 2511: 13-18)

5) สันตปาทุกข์ ทุกข์คือความร้อนรุ่ม ได้แก่ความกระวนกระวายใจ ความทุกข์ความร้อนใจ หรือทุร้อนเพราะถูกไฟกิเลส ได้แก่ โทสะ โลภะ โมหะ เผลอพลาดให้เล่าร้อน ทุกข์เหล่านี้ได้กล่าวไว้ในอาทิตยตปปริยายสูตร (พระไตรปิฎกภาษาไทย เล่มที่ 24 ข้อที่ 60 หน้าที่ 86)

6) วิปากทุกข์ ผลกรรมได้แก่สารทุกข์คือความร้อนใจ การเสวยกรรมกรรมคือถูกอาชญา ความสืบทาย ความตกยาก ตกอบายภูมิ

7) สหกตาทุกข์ คือทุกข์ไปด้วยกันหรือทุกข์กำกับกันได้แก่ทุกข์ต่อเนื่องมามีกล่าวไว้ในโลกธรรมสูตร อัญญกัณฐคร ว่า ลาภ ยศ สรรเสริญ สุข ทั้ง 4 อย่างนี้ เป็นทุกข์ จึงเรียกว่าวิปริณามทุกข์คือเป็นทุกข์ที่แปลเป็นอื่นไป แม้ขณะที่ยังไม่เปลี่ยนแปลงไปนี้ก็เป็นทุกข์ได้ เป็นต้นมีลาภ ว่ามีทรัพย์สมบัติต้องคอยเฝ้าระวัง ไม่เป็นอันหลับนอน อาจถึงเสียชีวิต ในการป้องกันทรัพย์มียศหรือได้รับการแต่งตั้ง ให้เป็นใหญ่กว่าคนสามัญทั่วไปจึงจำเป็นต้องมีทรัพย์มาก ซึ่งมักจะไมพอใช้ต้องมีภาระมาก เวลาที่ไม่มีเป็นของตนเอง เป็นที่เกราะของคนอื่นจนงุนงง ต้องพลอยสุขพลอยทุกข์กับเขาไปด้วย ส่วนการได้รับคำสรรเสริญ ก็เหมือนได้ดื่มน้ำหวาน ชวนให้เพลินไปว่าเราเป็นคนดีเป็นเก่งเหลือเกิน ต้องมีสติระวังไม่ลืมนั่น สำหรับเรื่องความสุข เมื่อมีสุขก็เป็นทางให้ปรารถนามากยิ่งขึ้น ไม่รู้จักพอซึ่งเป็นทุกข์รำไป (พระไตรปิฎกภาษาไทย เล่มที่ 18 ข้อที่ 235 หน้าที่ 157) แต่อย่างไรก็ตามการมองเช่นนี้ไม่ใช่พวกทุกข์นิยม (Pessimism) แต่ถือว่าเป็นการมองตามความเป็นจริง

8) อาหารปริเยณูติทุกข์ คือทุกข์ในการหากินได้แก่อาชีวทุกข์หรือทุกข์ด้วยการเลี้ยงชีวิต

9) วิวาทมูลทุกข์ คือทุกข์มีวิวาทเป็นมูล ได้แก่ความไม่โปร่งใส ความกลัวแพ้ ความหวาดหวั่นซึ่งเกิดจากการทะเลาะกัน สู้คดีกัน หรือสู้รบกัน

10) ทุกข์ชั้น หรือทุกรวຍဝုဒ္ဓိ หมายถึงชั้น 5 ซึ่งประกอบขึ้นเป็นร่างกายมนุษย์
ฉ. ทุกข์ 11 ประการ ดังนี้

- 1) ความเกิดเป็นทุกข์
- 2) ความแก่เป็นทุกข์
- 3) ความตายเป็นทุกข์
- 4) ความเหงาเป็นทุกข์
- 5) ความคร่ำครวญพิโรธรำพันเป็นทุกข์
- 6) ความลำบากทางกายเป็นทุกข์

- 7) ความไม่ร่ำรวยทางจิตใจเป็นทุกข์
- 8) ความคับแค้นใจเป็นทุกข์
- 9) ความประสบกับสิ่งที่ไม่รักเป็นทุกข์
- 10) ความพลัดพรากจากสิ่งที่รักเป็นทุกข์
- 11) ความไม่สมปรารถนาเป็นทุกข์ (สมเด็จพระสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, 2511: 13-18)

ทุกข์ทั้ง 11 ประการนี้มีกล่าวในอริยสัจ 4 ในแง่ของสภาวะที่บีบคั้นชีวิตให้เป็นไปต่าง ๆ กัน โดยสรุปแล้วทุกข์มี 2 ลักษณะคือ 1) ทุกข์ตามสภาวะ เป็นทุกข์ในแง่ของความเป็นไปตามสภาวะของธรรมชาติที่เปลี่ยนแปลงตลอดเวลา กับ 2) ทุกข์ในฐานะของการยึดติดในแง่ของความเป็นตัวตน โดยทุกข์ตามสภาวะ เช่น เกิด แก่ เจ็บ ตาย ไม่สามารถเปลี่ยนแปลงหรือแก้ไขได้ แต่การยึดติดว่าการเกิดของเรา การแก่ของเรา การเจ็บของเรา และการตายของเรานั้นเป็นสิ่งที่สามารถแก้ไขและเปลี่ยนแปลงได้ เมื่อพิจารณาในแง่นี้จะพบว่าทุกข์ที่กำลังพิจารณาในส่วน of พระพุทธศาสนาจะมุ่งเน้นไปที่การแก้ไขความทุกข์จากการยึดมั่นถือมั่นว่าชีวิตของเราเป็นทุกข์หรือเราเป็นทุกข์นั่นเอง

2. ความดับทุกข์ ข้อพิจารณาเรื่องความดับทุกข์ปรากฏในหลักธรรมสำคัญคือปฏิจจสมุปบาท เป็นหลักธรรมที่ใช้อธิบายวิวัฒนาการความเป็นมาของโลก หรือจักรวาลสิ่งมีชีวิตและสิ่งไม่มีชีวิต และเป็นหลักธรรมแม่บทในการพัฒนาภูมิปัญญาของสรรพสัตว์ โดยอธิบายในเชิงสัมพันธ์เชื่อมโยงระหว่างเหตุและผล จึงทำให้ปฏิจจสมุปบาทที่มีความโดดเด่นเป็นเอกลักษณ์เฉพาะตน และมีความสำคัญต่อชีวิตความเป็นอยู่ของสรรพสัตว์ กล่าวคือ

2.1 ความดับทุกข์ในปฏิจจสมุปบาทเป็นความจริงแท้แน่นอน หมายความว่า ปฏิจจสมุปบาทเป็นธรรมที่มีอยู่แล้วในจักรวาล ทั้งในสรรพสิ่งและสรรพสัตว์ และเป็นธรรมดาของสิ่งมีชีวิตและไม่มีชีวิตในจักรวาลล้วนเกิดขึ้นและแตกดับไปเพราะอาศัยเหตุปัจจัยซึ่งกันและกัน ผลคือความเจริญ หรือความเสื่อมจึงเกิดขึ้นโดยไม่มีใครสร้าง หรือเนรมิตขึ้นมาได้ (พระไตรปิฎกภาษาไทย เล่มที่ 16 ข้อที่ 21 หน้าที่ 38)

2.2 ความดับทุกข์ในปฏิจจสมุปบาทเป็นธรรมที่ตรัสรู้เฉพาะพระพุทธเจ้าเท่านั้น หมายความว่า พระสัมมาสัมพุทธเจ้าและพระปัจเจกพุทธเจ้าทุกพระองค์ ทั้งในอดีต ปัจจุบัน และกำลังจะเกิดขึ้นในอนาคต จะต้องมนสิการปฏิจจสมุปบาทโดยอนุโลมและปฏิโลม โดยพิจารณาสังขารทั้งหลายแล้วตรัสรู้เป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้า หรือเป็นพระปัจเจกพุทธเจ้า หรือเรียกอีกว่า “พุทธวิปัสสนา”

2.3 ความดับทุกข์ในปฏิจจสมุปบาทเป็นเหตุปัจจัยทำให้พระพุทธศาสนาเกิดขึ้นในโลก หมายความว่า ขณะที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าตรัสรู้ปฏิจจสมุปบาท ณ โพธิบัลลังก์อยู่นั้น พระองค์

เกิดปิติโสมนัสยิ่ง ส่งผลให้อุทานออกมาเป็นครั้งแรก (พระไตรปิฎกภาษาไทย เล่มที่ 4 ข้อที่ 2 หน้าที่ 3) ซึ่งปฐมพุทธอุทานของพระสัมมาสัมพุทธชนั้น มีความหมายและประเด็นที่สำคัญคือ เป็นคำเริ่มต้นของมหาบุรุษที่จะประกาศความพร้อมของการจะเป็นพระศาสดา ด้วยการประกาศศาสนสมบัติของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าด้วยพระปัญญาธิคุณและพระมหากรุณาธิคุณ หรือประกาศความสำเร็จของการเป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้า และเป็นปฐมฤกษ์ของพระพุทธานุภาพที่จะเกิดขึ้นในโลก

2.4 ความดับทุกข์ในปฏิจจสมุปบาทเป็นหลักธรรมที่มีเฉพาะในพระพุทธศาสนา หมายความว่า ปฏิจจสมุปบาทเป็นแม่บทของหลักธรรมทั้งหลายและถือว่าเป็นหัวใจของพระพุทธศาสนา ซึ่งพระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้นำหลักธรรมเหล่านี้มาเป็นเครื่องมือสำคัญในการเผยแผ่พระพุทธศาสนา ตลอดทั้งนำมาอธิบายการเกิดและการดับของธรรมทั้งหลาย ทั้งในเป็นฝ่ายโลกียธรรมและโลกุตตรธรรม (พระไตรปิฎกภาษาไทย เล่มที่ 12 ข้อที่ 404 หน้าที่ 438-439)

2.5 ความดับทุกข์ในปฏิจจสมุปบาทเป็นหลักธรรมที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทุกพระองค์มีพุทธประสงค์ให้บรรดาเหล่าสรรพสัตว์ได้รู้ตาม ซึ่งจะทำให้บุคคลเป็นผู้ที่มีความเชื่อในเหตุและผล เชื่อกรรมและผลของกรรม ซึ่งความเชื่อเหล่านี้จะเป็นเหตุปัจจัยสนับสนุนให้พัฒนาปัญญาให้ได้รับรู้แจ้งแทงตลอดจนสามารถบรรลุมรรค ผลและพระนิพพาน (พระไตรปิฎกภาษาไทย เล่มที่ 4 ข้อที่ 1 หน้าที่ 2-3)

สรุป ปฏิจจสมุปบาทมีบทบาทสำคัญต่อความเห็นและทัศนคติของบุคคลในการดำเนินชีวิต โดยเฉพาะในบุคคลที่เข้าใจปฏิจจสมุปบาทแล้ว ทั้งจากการศึกษาเล่าเรียน หรือจากการภาวนา จะทำให้บุคคลดำรงชีวิตอยู่ในโลกนี้อย่างเป็นปกติสุข ยามใดเมื่อถึงคราวจะพลัดพรากจากสิ่งทั้งหลาย ก็ไม่ได้เกิดความทุกข์ เศร้าโศกเกินประมาณ เพราะไม่ได้ยึดมั่นถือมั่นในอารมณ์ทั้งหลายของโลกอย่างเหนียวแน่น เป็นผู้สามารถสลัดอารมณ์ออกจากจิตได้โดยไม่ลำบาก เพราะได้รู้ว่า สรรพสิ่งทั้งหลายในโลกล้วนมีความเจริญและความเสื่อมเป็นไปตามเหตุปัจจัย และไม่เที่ยงแท้ แน่นนอน หาสาระไม่ได้

กระบวนการดับทุกข์ตามหลักปฏิจจสมุปบาท

ปฏิจจสมุปบาท มีองค์ประกอบซึ่งเป็นหลักการสำคัญทั้งหมด 12 ข้อ แต่ละข้อมีประเด็นควรศึกษาให้ทราบไว้เป็นเบื้องต้น ดังนี้

1) อวิชชา หมายถึง ความไม่รู้ ตรงข้ามกับวิชชา ความไม่รู้ในที่นี้คือ ความไม่รู้ในทุกๆ ความไม่รู้ในทุกขสมุทัย (เหตุเกิดแห่งทุกข์) ความไม่รู้ในทุกขนิโรธ (ความดับแห่งทุกข์) ความไม่รู้ในทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา (ข้อปฏิบัติที่ให้ถึงความดับแห่งทุกข์)

2) สังขาร หมายถึง ความคิดปรุงแต่ง ความจงใจที่ประกอบด้วยเจตนาอันแสดงออกทางกาย เรียกว่า กายสังขาร (สภาวะที่ปรุงแต่งกาย) แสดงออกทางวาจา เรียกว่า วาจาสังขาร (สภาวะที่ปรุงแต่งวาจา) แสดงออกทางใจ เรียกว่า จิตตสังขาร (สภาวะที่ปรุงแต่งใจ) ความคิดที่ปรุงแต่งเกิดขึ้นนี้อาจจะมีทั้งที่เป็นส่วนดี เป็นบุญ เรียกว่า ปุณฺณาสังขาร ส่วนที่ไม่ดี เป็นบาป เรียกว่า อปุณฺณาสังขาร ความคิดที่ปรุงแต่งจิตอันมั่นคงของผู้ที่ได้บรรลุอรุณสมบัติ เรียกว่า อาเนญยาสังขาร ซึ่งความคิดที่ปรุงแต่งกายสังขารและวาจาสังขาร เป็นปุณฺณาสังขาร และอปุณฺณาสังขาร แต่ในจิตตสังขารเป็นสังขารได้ทั้ง 3 ประการ

3) วิญญาณ หมายถึง ความรู้แจ้งอารมณ์ต่างๆ อันได้แก่ รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัสทางกาย และสัมผัสทางใจ ตามติดให้เกิดการรับรู้ต่างๆ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ

ในวงจรปฏิภังคสมุปบาทแบบข้ามภพข้ามชาติ มีปรากฏในคัมภีร์อภิธรรมและคัมภีร์อรรถกถารุ่นหลัง เช่น วิสุทธิมรรค แบ่งวิญญาณออกเป็น 2 ชนิด คือวิธีวิญญาณ ได้แก่ วิญญาณ 6 ซึ่งเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า ปวัตติวิญญาณ และวิญญาณอีกชนิดหนึ่ง ทำหน้าที่เชื่อมต่อภพ เรียกว่า ปฏิสนธิวิญญาณ (พระไตรปิฎกภาษาไทย เล่มที่ 35 ข้อที่ 226 หน้าที่ 219)

4) นามรูป คือ นามธรรม 5 อย่าง ได้แก่

(1) เวทนา (ความเสวยอารมณ์)

(2) สัญญา (ความจำได้หมายรู้)

(3) เจตนา (ความจงใจ)

(4) ผัสสะ (ความกระทบหรือสัมผัส)

(5) มนสิการ (ความกระทำไว้ในใจ) หรือนามขันธ์ 3 คือ เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ สังขารขันธ์ (เจตนา ผัสสะ มนสิการ จัดเป็น สังขารขันธ์)

รูป ได้แก่ มหาภูตรูป 4 และรูปที่อาศัยมหาภูตรูป (อุปาทายรูป) 24

มหาภูตรูป 4 คือ ธาตุ 4 ได้แก่

(1) ปฐวีธาตุ คือ ธาตุดิน มีลักษณะแข็งแข็ง

(2) อาโปธาตุ คือ ธาตุน้ำ มีลักษณะเหลว

(3) เตโชธาตุ คือ ธาตุไฟ มีลักษณะร้อน

(4) วาโยธาตุ คือ ธาตุลม มีลักษณะพัดไปมา

5) สฬายตนะ คือ แดนติดต่อ 6 แดน ดังนี้

(1) จักขวยตนะ (อายตนะคือตา)

(2) โสตายตนะ (อายตนะคือหู)

(3) ฆานายตนะ (อายตนะคือจมูก)

(4) ชิวหายตนะ (อายตนะคือลิ้น)

(5) กายายตนะ (อายตนะคือกาย)

(6) มนายตนะ (อายตนะคือใจ)

ที่ต่อ 6 อย่างนี้ เรียกว่า อายตนะภายใน เพื่อต่อกับอายตนะภายนอก 6 คือ ตาต่อกับรูป หูต่อกับเสียง จมูกต่อกับกลิ่น ลิ้นต่อกับรส กายต่อกับสัมผัส ใจต่อกับธรรมารมณ์

6) ผัสสะ คือ ความถูกต้องหรือกระทบ หมายถึง อาการที่จิตหรือวิญญาณถูกต้องหรือกระทบกับอารมณ์คือสิ่งเร้าแล้วเป็นปัจจัยให้เกิดความรู้สึกเป็นสุขเป็นทุกข์หรือเฉยๆ โดยผัสสะมี 6 อย่าง คือ

(1) จักขุสัมผัส (ความกระทบทางตา)

(2) โสตสัมผัส (ความกระทบทางหู)

(3) ฆานสัมผัส (ความกระทบทางจมูก)

(4) ชิวหาสัมผัส (ความกระทบทางลิ้น)

(5) กายสัมผัส (ความกระทบทางกาย)

(6) มโนสัมผัส (ความกระทบทางใจ)

ความสัมผัส 3 อย่างนี้ จะต้องมียธรรม 3 อย่างมาประจวบกัน เช่น จักขุสัมผัสจะต้อง มี จักขุปสาท รูป และจักขุวิญญาณ มาประจวบกัน ถ้าเป็นแต่เพียงจักขุปสาทกระทบกับรูปเฉยๆ ยังไม่เกิดจักขุวิญญาณ ก็ยังไม่เป็นผัสสะ ผัสสะอื่นๆ ก็ทำนองเดียวกัน

7) เวทนา หมายถึง ความเสวยอารมณ์ คือ ความรู้สึกเป็นสุขเป็นทุกข์ หรือรู้สึกเฉยๆ การเสวยอารมณ์นี้เป็นผลสืบเนื่องมาจากผัสสะ เมื่อองค์ทั้ง 3 มาประจวบกัน จึงเกิดผัสสะ ต่อจากผัสสะก็เกิดเวทนา คือ การเสวยอารมณ์ที่ต่อจากสัมผัสทางตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ โดยเวณาดังกล่าวนั้นมี 6 ประการตามแดนที่เกิด คือ

(1) จักขุสัมผัสสชาเวทนา (เวทนาเกิดจากสัมผัสทางตา)

(2) โสตสัมผัสสชาเวทนา (เวทนาเกิดจากสัมผัสทางหู)

(3) ฆานสัมผัสสชาเวทนา (เวทนาเกิดจากสัมผัสทางจมูก)

(4) ชิวหาสัมผัสสชาเวทนา (เวทนาเกิดจากสัมผัสทางลิ้น)

(5) กายสัมผัสสชาเวทนา (เวทนาเกิดจากสัมผัสทางกาย)

(6) มโนสัมผัสสชาเวทนา (เวทนาเกิดจากสัมผัสทางใจ)

ว่าโดยลักษณะเวทนามี 5 คือ

(1) ความรู้สึกเป็นสุขทางกาย (สุขเวทนา)

(2) ความรู้สึกเป็นสุขทางใจ (โสมนัสเวทนา)

(3) ความรู้สึกเป็นทุกข์ทางกาย (ทุกข์เวทนา)

(4) ความรู้สึกเป็นทุกข์ทางใจ (โทมนัสเวทนา)

(5) ความรู้สึกเฉยๆ คือ รู้สึกเป็นกลางๆ ไม่สุข ไม่ทุกข์ (อุเบกขาเวทนา)
เมื่อกล่าวโดยสรุปแล้ว เวทนามี 2 อย่าง คือ เวทนาทางกาย และ เวทนาทางใจ

8) ตัณหา คือ ความทะยานอยาก เมื่อแบ่งตามแดนที่เกิดแล้ว มี 6 ประการ คือ

- (1) รูปตัณหา (ความทะยานอยากได้ในรูป)
- (2) สัททตัณหา (ความทะยานอยากได้ในเสียง)
- (3) คันธตัณหา (ความทะยานอยากได้ในกลิ่น)
- (4) รสตัณหา (ความทะยานอยากได้ในรส)
- (5) โผฏฐัพพตัณหา (ความทะยานอยากได้ในโผฏฐัพพะ)
- (6) อัมมตัณหา (ความทะยานอยากได้ในธรรมารมณ์)

เมื่อว่าโดยอาการที่เกิด แบ่งเป็น 3 คือ กามตัณหา ภวตัณหา และวิภวตัณหา

9) อุปาทาน คือความยึดมั่นถือมั่นในเวทนาที่ชอบหรือซึ่งจนเกิดความหลงติด มี 4 ประการ คือ

- (1) กามุปาทาน ความยึดมั่นในกาม
- (2) ทิฏฐุปาทาน ความยึดมั่นในทิฏฐิ เช่น ยึดมั่นในความเห็นว่าบุญไม่มี บาปไม่มี
- (3) สิลัพพตูปาทาน ความยึดมั่นในศีลพรต ในข้อวัตรปฏิบัติของตน
- (4) อัตตวาหุอุปาทาน ความยึดมั่นในวาทะว่ามีอัตตา คือ ถือว่าฉัน 5 มีอัตตา

เป็น ตัวตน เทียงแท้ เป็นต้น

10) ภพ แปลว่า ความเป็น ในที่นี้หมายถึง ภาวะแห่งชีวิต คือ ความเป็นฉันหรือมีนามรูป เพราะชีวิตต้องตกอยู่ในภพทั้ง 3 อย่างใดอย่างหนึ่งเสมอ คือ

- (1) กามภพ ภพที่เป็นกามาวจร
- (2) รูปภพ ภพที่เป็นรูปาวจร
- (3) อรูปภพ ภพที่เป็นอรูปาวจร

นอกจากนี้ในอภิธรรม ยังกล่าวถึงอุปาทานเป็นปัจจัยให้เกิดกรรมภพ และอุปัตติภพ (พระไตรปิฎกภาษาไทย เล่มที่ 35 ข้อที่ 265 หน้าที่ 435)

กรรมภพ แปลว่า ภพคือกรรม ได้แก่ เจตนาและธรรมที่สัมปยุตด้วยเจตนา มีอภิขมา (ความละโมภ) เป็นต้น อันได้แก่ ปุณฺณญานิสังขาร อปุณฺณญานิสังขาร อาเนญฺชนานิสังขาร หรือจะกล่าวให้ง่ายก็คือ กรรมภพนั้น ได้แก่ กุศลกรรม และอกุศลกรรม อันจะนำไปสู่กามภพ รูปภพ อรูปภพ

อุปัตติภพ แปลว่า ภพคือภาวะที่เกิดขึ้น ปรากฏขึ้น ได้แก่ อุปาทานฉันท์ ซึ่งก็หมายถึงภพทั้ง 3 นั้นเอง

11) ขาติ คือ ความเกิด ว่าโดยสมมติได้แก่ความเกิดของสัตว์ โดยปรมาตถ์ ได้แก่ ความปรากฏแห่งขันธ หรือความเกิดขึ้นครั้งแรกของขันธ สรุปลแล้วขาติในที่นี้มีความหมายได้ 2 นัย คือ หมายถึงการเกิดของขันธ 5 ในแต่ละขณะจิต คือการเกิดปรากฏของอุปปัตติภพใหม่ ได้แก่ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ซึ่งถือว่าเป็นวิบาก หลังจากกรรมภพ คือ การทำความดี ความชั่วสิ้นสุดลง การเกิดแบบนี้ปรากฏขึ้นในทุกขณะจิต ภาชาอภิธรรม เรียกว่า อุปปาพะ และ หมายถึงการเกิดของขันธ 5 ในแต่ละภพแต่ละชาติ ได้แก่ การเกิดปรากฏเป็นตัวตนมีรูปร่างในภพภูมิต่างๆ เช่น เกิดเป็นมนุษย์ เกิดเป็นเทวดา เกิดเป็นพรหม เกิดเป็นสัตว์เดรัจฉาน ทั้งนี้แล้วแต่ผลของกรรม มีอายุยืนบ้าง สั้นบ้าง การเกิดแบบนี้ ภาชาอภิธรรม เรียกว่า ปฏิสนธิ

12) ชราและมรณะ ชรา คือ ความแก่ ความเฒ่า ความคร่ำคร่าของสัตว์ มีอาการที่ปรากฏ เช่น ฟันหลุด ผมหงอก หนังเหี่ยววัน หย่อนยาน อายุและกำลังวังชาลดน้อยถอยลง (พระไตรปิฎกภาษาไทย เล่มที่ 35 ข้อที่ 267 หน้าที่ 436) แบ่งเป็น 2 อย่าง คือ ความเสื่อมโทรมของขันธ 5 ในแต่ละขณะจิต และความเสื่อมโทรมของขันธ 5 ในแต่ละภพแต่ละชาติ

ความเสื่อมโทรมของขันธ 5 ในแต่ละขณะจิต หมายถึง ความตั้งอยู่ได้ชั่วขณะหนึ่งของอุปปัตติภพใหม่หลังจากการเกิดปรากฏ แล้วก่อนที่จะดับ กล่าวคือ ในแต่ละขณะจิต ขันธ 5 เมื่อปรากฏแล้วก็จะคงอยู่ได้ชั่วแวบหนึ่งแล้วก็จะดับลง ขณะที่คงอยู่ ภาชาอภิธรรมเรียกว่า ฐิติ แต่ก็เชื่อว่าคงที่อยู่อย่างนั้น มีความเสื่อมโทรมอันเป็นตัวแปรนำไปสู่ความแตกดับกำกับแทรกซ้อนอยู่ด้วย

ความเสื่อมโทรมของขันธ 5 ในแต่ละภพแต่ละชาติ หมายถึง ความแก่ของรูปที่ปรากฏออกมาในลักษณะ อวัยวะหย่อนยาน หนังเหี่ยววัน หูตาฝ้าฟาง ความแก่ของเวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณที่ปรากฏออกมาในลักษณะ การรับรู้ต่างๆ ไม่ชัดเจน ความจำเสื่อม ความคิดไม่แจ่มชัด

มรณะ คือ ความจุติ ความเคลื่อนไป ความทำลายไป ความหายไป ความตาย ความแตกแห่งขันธ ความทอดทิ้งร่างกาย (พระไตรปิฎกภาษาไทย เล่มที่ 35 ข้อที่ 267 หน้าที่ 436)

ความแตกทำลายของขันธ 5 ซึ่งมี 2 อย่าง คือ ความแตกดับของขันธ 5 ในแต่ละขณะจิต และความแตกดับของขันธ 5 ในแต่ละภพแต่ละชาติ

ความแตกดับในแต่ละขณะจิต หมายถึง ความแตกดับของอุปปัตติภพใหม่หลังจากเกิดขึ้น และตั้งอยู่แล้วชั่วระยะเวลาหนึ่ง ซึ่งภาชาอภิธรรม เรียกว่า ภังคะ

ความแตกดับของขันธ 5 ในแต่ละภพแต่ละชาติ หมายถึง ความตาย กล่าวคือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ แตกสลาย ไม่สามารถประชุมกันเป็นชีวิตเดิมได้อีก ภาชาอภิธรรม เรียกว่า จุติ (บรรจบ บรรณรุจิ, 2535: 82)

ความสัมพันธ์ของปฏิจจสมุปบาทแบ่งเป็น 2 สาย คือสายเกิด (ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์) เรียกว่า สมุทยวาร และสายดับ(ความดับแห่งกองทุกข์ทั้งหมด) เรียกว่า นิโรธวารมีพระบาลีพุทธภาษิตโดยย่อ ดังนี้

1) สายเกิด

เมื่อสิ่งนี้มี สิ่งนี้จึงมี เพราะสิ่งนี้เกิดขึ้น สิ่งนี้จึงเกิดขึ้น (พระไตรปิฎกภาษาไทย เล่มที่ 16 ข้อที่ 114 หน้า 203)

เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย สังขารจึงมี

เพราะสังขารเป็นปัจจัย วิญญาณจึงมี

เพราะวิญญาณเป็นปัจจัย นามรูปจึงมี

เพราะนามรูปเป็นปัจจัย สฬายตนะจึงมี

เพราะสฬายตนะเป็นปัจจัย ผัสสะจึงมี

เพราะผัสสะเป็นปัจจัย เวทนาจึงมี

เพราะเวทนาเป็นปัจจัย ตัณหาจึงมี

เพราะตัณหาเป็นปัจจัย อุปาทานจึงมี

เพราะอุปาทานเป็นปัจจัย ชาติจึงมี

เพราะชาติเป็นปัจจัย ชรามรณะจึงมี ความโศก ความคร่ำครวญ ทุกข์ โทมนัส ความคับแค้นใจจึงเกิดขึ้น พร้อมกองทุกข์ทั้งหมดจึงเกิดขึ้นประการฉะนี้

2) สายดับ

เมื่อสิ่งนี้ไม่มี สิ่งนี้ก็ไม่มี เมื่อสิ่งนี้ดับ สิ่งนี้ก็ดับ

เพราะอวิชชาสารถดับไปโดยไม่เหลือ สังขารจึงดับ

เพราะสังขารดับ วิญญาณจึงดับ

เพราะวิญญาณดับ นามรูปจึงดับ

เพราะนามรูปดับ สฬายตนะจึงดับ

เพราะสฬายตนะดับ ผัสสะจึงดับ

เพราะผัสสะดับ เวทนาจึงดับ

เพราะเวทนาดับ ตัณหาจึงดับ

เพราะตัณหาดับ อุปาทานจึงดับ

เพราะอุปาทานดับ ชาติจึงดับ

เพราะชาติดับ ชรามรณะจึงดับ

เพราะชาติดับ ชรามรณะจึงดับ ความโศก ความคร่ำครวญ รำพัน ทุกข์ โทมนัสความคับแค้นใจก็ดับ กองทุกข์ทั้งหมดก็ดับลงด้วยประการฉะนี้

ในการแสดงปฏิจสมเด็จพระบาทของพระสัมมาสัมพุทธเจ้านั้น พระองค์จะแสดงให้เหมาะสมกับอัยยาศัยของแต่ละบุคคล บางครั้งพระองค์ก็แสดงปฏิจสมเด็จพระบาทฝ่ายอนุโลมบ้าง หรือฝ่ายปฏิโลมบ้าง ซึ่งรูปการแสดงปฏิจสมเด็จพระบาทมี 4 อย่าง ได้แก่

1. อนุโลมเทศนา หรืออาทิปริโยสานอนุโลมเทศนา หรือการแสดงตั้งแต่ต้นจนถึงปลาย หมายถึง การแสดงปฏิจสมเด็จพระบาท เริ่มต้นตั้งแต่อวิชาไปตามลำดับจนถึงขรามรณะเป็นที่สุด การแสดงปฏิจสมเด็จพระบาทนัยนี้ส่วนใหญ่จะแสดงแก่สรรพสัตว์ที่มีกำเนิดจากขลาพะและอณทชะ (พระไตรปิฎกภาษาไทย เล่มที่ 12 ข้อที่ 152 หน้าที่ 151) ซึ่งมีชีวิตความเป็นอยู่ มีความทุกข์มากกว่าความสุข การแสดงปฏิจสมเด็จพระบาทนัยนี้เพื่อให้ได้รู้ว่า ที่ได้รับผลกระทบเช่นนั้น เนื่องมาจากอะไรเป็นปัจจัย ไม่มีใครสร้างหรือบันดาลให้เกิดขึ้น และไม่หลงเชื่อว่า มีผู้ที่บรรดาลให้เกิดขึ้นและเป็นไป

2. มัชฌมปริโยสานอนุโลมเทศนา หรือการแสดงตั้งแต่กลางไปจนถึงปลาย หมายถึง การแสดงปฏิจสมเด็จพระบาทตั้งแต่เวทนาไปตามลำดับจนถึงขรามรณะเป็นที่สุด การแสดงปฏิจสมเด็จพระบาทนัยนี้เหมาะกับพวกนัตถิกทิกฐิ ซึ่งมีความเชื่อว่า สรรพสัตว์เมื่อตายแล้วจะไม่เกิดในภพหน้าอีก คือ ขาดสูญและจะไม่เกิดอีก (นัตถิกทิกฐิ) ส่วนใหญ่เป็นโอปปาติกกำเนิด (พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), 2545: 72) ได้แก่ พวกเทวดาและพรหมทั้งหลาย ซึ่งมีสภาพชีวิตความเป็นอยู่มีความสุขน้อย มีความสุขสบายเป็นส่วนใหญ่ จึงไม่เชื่อว่า ตายแล้วจะต้องเกิดในภพหน้าอีก การแสดงปฏิจสมเด็จพระบาทนัยนี้เพื่อให้ได้รู้ว่า การทำกรรมในปัจจุบันภพจะเป็นเหตุ นำไปเกิดในภพหน้าอีก

3. ปฏิโลมเทศนา หรือปริโยสานอาทิปฏิโลมเทศนา หรือแสดงตั้งแต่ปลายจนถึงต้น หมายถึง การแสดงปฏิจสมเด็จพระบาท เริ่มต้นตั้งแต่ขรามรณะถอยหลังไปตามลำดับจนถึงอวิชาเป็นที่สุด การแสดงปฏิจสมเด็จพระบาทนัยนี้จะแสดงแก่พวกอเหตุกทิกฐิ ซึ่งมีความยึดมั่นว่า สัตว์และโลกเที่ยง และไม่เชื่อเหตุ (พระไตรปิฎกภาษาไทย เล่มที่ 9 ข้อที่ 167-169 หน้าที่ 54-56) ทั้งนี้เพื่อให้เห็นว่า ความทุกข์ทั้งหลายในโลกมีขรามรณะ โสกะ ปรีเทวะ ทุกขะ โทมนัส อุปายาสเหล่านี้มีเหตุปัจจัยสืบเนื่องกันตามลำดับ

4. มัชฌมาทิปฏิโลมเทศนา หรือแสดงตั้งแต่กลางจนถึงต้น หมายถึง การแสดงปฏิจสมเด็จพระบาทตั้งแต่ต้นถอยหลังไปตามลำดับจนถึงอวิชาเป็นที่สุด ส่วนใหญ่จะแสดงให้แก่พวกอจุณทิกฐิ และพวกอกิริยทิกฐิ โดยที่พวกอจุณทิกฐิมีความเชื่อว่า สัตว์โลกและกรรมทั้งหลายนั้นเมื่อตายแล้วก็สูญสิ้นหมด ส่วนพวกอกิริยทิกฐิ มีเชื่อว่า เหตุและผลไม่มี คือไม่เชื่อทั้งเหตุและผล ทั้งนี้เพื่อให้เห็นแจ้งในอิตตเหตุทั้งหลายว่า สรรพสัตว์จะดำรงชีวิตอยู่ได้ก็ต้องอาศัยสมุฏฐานอาหาร 4 โดยที่อาหารต่างๆ เหล่านี้จะเกิดขึ้นได้ก็ต้องอาศัยตัณหาเป็นเหตุให้

เกิดขึ้น ตัณหาจะปรากฏขึ้นได้ก็ด้วยอาศัยเวทนาเป็นเหตุ เวทนาจักอาศัยผัสสะเป็นเหตุ เป็นต้น (พระพุทธโฆสเถระ, 2556: 849-851)

ปฏิจจสมุปบาทมีความเกี่ยวข้องกับชั้น 5 อริยสัจ 4 ไตรลักษณ์ และอริยมรรคมีองค์ 8 หลายนัย กล่าวคือ ปฏิจจสมุปบาท ชั้น 5 และอริยสัจ 4 ถือว่า เป็นธรรมอย่างเดียวกัน โดยหมวดธรรมเหล่านี้มุ่งอธิบายถึงเรื่องของชีวิตในสังสารวัฏฏ์ และการออกจากสังสารวัฏฏ์ จะแตกต่างกันบ้างในรูปแบบการอธิบายการดับทุกข์ที่แตกต่างกันไปดังนี้

ก. ปฏิจจสมุปบาทกับการดับทุกข์ในสังขาร กล่าวคือทุกข์ในสังขารนั้นประกอบด้วย ความเข้าใจในแง่ของการรับรู้ทุกข์นั้นเป็นส่วนหนึ่งของสังขารหรือชั้นที่ประกอบด้วยรูปและนาม โดยมุ่งเน้นการอธิบายองค์ประกอบ 5 ส่วน ที่เรียกว่า ชั้น 5 ได้แก่ รูปชั้น เวทนาชั้น สัญญาชั้น สังขารชั้น และวิญญาณชั้น โดยที่แต่ละชั้นทำหน้าที่แตกต่างกัน แต่เป็นเหตุปัจจัยซึ่งกันและกัน จึงทำให้ชั้น 5 ประกอบพร้อมกันและสามารถดำรงอยู่ได้ และปรากฏเป็นอัตภาพชีวิตบุคคล เรา เขา เมื่อเข้าใจรูปและนามในแง่ของความเป็นจริงตามหลักอริยสัจ 4 มุ่งเน้นอธิบายสรุปสภาวะธรรมที่รับรู้แจ้งแทงตลอดในปฏิจจสมุปบาท แล้วจัดให้เป็นหมวดหมู่ เข้าใจง่าย ชัดเจน อีกทั้งยังอธิบายถึงข้อปฏิบัติเพื่อให้รู้แจ้งในปฏิจจสมุปบาท และอริยสัจ 4 อีกด้วย กล่าวคือ 1. ปฏิจจสมุปบาทฝ่ายอนุโลม คือ ทุกขสมุทยอริยสัจ (เหตุแห่งทุกข์) เป็นธรรมที่ควรละ 2.ชาติ ชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัสและอุปายาส คือ ทุกขอริยสัจ เป็นธรรมที่ควรกำหนดรู้ 3. ปฏิจจสมุปบาทฝ่ายปฎิโลม คือ ทุกขนิโรธอริยสัจ หรือพระนิพพาน เป็นธรรมที่ควรทำให้แจ้ง 4. อริยมรรคมีองค์ 8 คือ ข้อปฏิบัติเพื่อเข้าถึงความรู้แจ้งแทงตลอดในปฏิจจสมุปบาทว่า ควรทำให้เจริญไพบูลย์

ข. ปฏิจจสมุปบาทกับการเข้าใจทุกข์ในไตรลักษณ์ ไตรลักษณ์ หมายถึง ลักษณะสภาวะธรรมที่เป็นสามัญ คือ อาการ 3 อย่าง ได้แก่ ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และไม่ใช่อัตน ซึ่งเหตุปัจจัยในปฏิจจสมุปบาท ชั้น 5 หรือทุกขอริยสัจ ทุกขสมุทยอริยสัจ และทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา อริยสัจ ยกเว้นพระนิพพาน ล้วนตกอยู่ภายใต้อำนาจของความไม่เที่ยง เป็นทุกข์และไม่ใช่อัตน ไร้แก่นสาร และหาประโยชน์มิได้ ฉะนั้น ไตรลักษณ์จึงเป็นข้อพิจารณาในแง่ของการสร้างความเข้าใจการทำงานของทุกข์ตามธรรมชาติ ไม่ใช่เพื่อมุ่งชนะหรือดับทุกข์ดังกล่าวนี้ แต่เป็นการเข้าใจหรือสร้างปัญญาเพื่อหาวิธีที่จะดับทุกข์ที่เป็นตัวความยึดมั่นอีกทีหนึ่ง เพราะเมื่อความเข้าใจปรากฏก็จะพบว่าวิชาคือความรู้เกิดขึ้นและดับความรู้คืออวิชชาเสียได้ ตามคำอธิบายนี้จะพบว่าปฏิจจสมุปบาทอธิบายให้เห็นวงจรของการสร้างความรู้หรือเข้าใจทุกข์แบบไตรลักษณ์นั่นเอง

บทสรุป

คำว่าทุกข์นั้นเป็นสิ่งที่ทุกคนรู้จักกันอยู่แล้ว ไม่มีใครเกิดมาไม่พบกับทุกข์ ทุกคนที่อยู่บนโลกนี้ไม่ว่าจะเป็นใครก็ต้องพบกับทุกข์ เป็นสัจจะ เป็นความจริงแท้ที่หลีกเลี่ยงไม่ได้ ทุกข์นั้นมีอยู่สองส่วน หนึ่งทุกข์ที่เลี่ยงไม่ได้ และสองคือทุกข์ที่เลี่ยงได้นั้นก็คือทุกข์จากกิเลสอันเกิดจากความยึดมั่น

กระบวนการดับทุกข์ตามหลัก ปฏิจจนสมุปบาท ชั้นที่ 5 อริยสัจ 4 ไตรลักษณ์ และ อริยมรรคมีองค์ 8 นี้มีเกี่ยวข้องกับปฏิจจนสมุปบาทหลายนัย กล่าวคือ ปฏิจจนสมุปบาท ชั้นที่ 5 และอริยสัจ 4 ถือว่า เป็นธรรมอย่างเดียวกัน เพราะธรรมแต่ละหมวดเหล่านี้ล้วนอธิบายถึงเรื่องของชีวิตในสังสารวัฏฏ์ และการออกจากสังสารวัฏฏ์ จะแตกต่างกันอยู่บ้าง คือ รูปแบบการอธิบายข้อธรรมแต่ละอย่างเท่านั้น กล่าวคือ ปฏิจจนสมุปบาทเป็นหมวดธรรมที่อธิบายถึงสิ่งมีชีวิตและไม่มีชีวิต หรือความเป็นไปของรูปนาม โดยมุ่งเน้นการอธิบายเหตุปัจจัยที่อาศัยกันและกัน ผลธรรมจึงเกิดขึ้น หมายถึง สัตว์บุคคล ตัวตน เรา เขา จึงเกิดขึ้น

ปฏิจจนสมุปบาทจึงอธิบายการดับทุกข์ในสังขารตามคำอธิบายของชั้นที่ 5 ที่โยงถึงสิ่งมีชีวิตและไม่มีชีวิต (รูปและนาม) โดยที่แต่ละชั้นทำหน้าที่แตกต่างกันไป แต่เป็นเหตุปัจจัยซึ่งกันและกัน จึงทำให้ชั้นที่ 5 ประกอบพร้อมกันและสามารถดำรงอยู่ได้ และปรากฏเป็นอัตภาพชีวิต บุคคล เรา เขา เมื่อเข้าใจความมีทุกข์จากการเชื่อมโยงกันของชั้นที่ 5 นี้ก็จะนำไปสู่การรู้ทุกข์ในอริยสัจ หรือพระนิพพาน เป็นธรรมที่ควรทำให้แจ้ง ตลอดทั้งชี้แนะข้อปฏิบัติเพื่อเข้าถึงความรู้แจ้งแห่งตลอดในปฏิจจนสมุปบาทว่า ควรปฏิบัติตามหลักอริยมรรคมีองค์ 8 (ทุกข์ในโรคาณีนีปฏิบัติ) ซึ่งเป็นทางเอกและเป็นสัมมาปฏิบัติ ที่บุคคลควรทำให้เจริญไพบูลย์

ปฏิจจนสมุปบาทอธิบายการเข้าใจทุกข์ในไตรลักษณ์ อันเป็นลักษณะตามความเป็นจริงของความไม่เที่ยง เป็นทุกข์และไม่มีตัวตน ไร้แก่นสารและหาประโยชน์มิได้ เมื่อเข้าใจความจริงก็เกิดวิชาคือความรู้ทำลายอวิชชาคือความไม่รู้ได้ในที่สุด

เอกสารอ้างอิง

- มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. (2539). **พระไตรปิฎกภาษาไทย**. ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต). (2545). **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม**. พิมพ์ครั้งที่ 10. กรุงเทพมหานคร: สหธรรมิก.
- พระพุทธโฆสเถระ. (2556). **คัมภีร์วิสุทธิมรรค**. ฉบับแปลและเรียบเรียงโดย สมเด็จพระพุฒาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร) และคณะ. กรุงเทพมหานคร: ธนาเพรส.
- บรรจบ บรรณรุจิ.(2535). **กระบวนการเพื่อความเข้าใจชีวิต ปฏิจจนสมุปบาท**.

- กรุงเทพมหานคร: ธรรมสภา.
- ราชบัณฑิตยสถาน. (2548). **พจนานุกรมศัพท์ศาสนาสาทุก ฉบับราชบัณฑิตยสถาน**.
กรุงเทพมหานคร: อรุณ การพิมพ์.
- พุทธทาสภิกขุ. (2535). **พจนานุกรมศัพท์พระพุทธศาสนา-อังกฤษ อังกฤษ-ไทย**.
กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์เรือนแก้วการพิมพ์.
- พระธรรมปิฎก (ประยุทธ์ ปยุตฺโต). (2546). **พุทธธรรม**. กรุงเทพมหานคร: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ. (2528). **วิปัสสนากรรมฐาน**. กรุงเทพมหานคร:
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- สมเด็จพระสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส. (2511). **ธรรมวิจารณ์ ส่วนปรมัตถปฏิบัติ
และส่วนสังสารวัฏ**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย.

